

פָּרָק רְבִיעִי

א עשרים וארבעה דברים מעבדין את התשובה: ארבעה מהן עוון גדול, והעושה אחד מארבעתן – אין הקדוש ברוך הוא מספיק בידו לעשות תשובה לפי גדל חטאו, ואלו הן: (א) המחטיא את הרבים; ובכלל עוון זה, המעכב את הרבים מלעשות מצוה. (ב) והמשה חברו מדרך טובה לדרך רעה, בגוון מסית ומדיח. (ג) הרואה בנו בתרבות רעה ואינו ממחה בידו; הואיל ובנו ברשותו – אלו מחה בו היה פורש, ונמצא כמחטיא אותו. ובכלל עוון זה – כל שאפשר בידו למחות באחרים, בין רבים בין יחידים, ולא מחה בהן, אלא הניח אותן בכשלונו. (ד) והאומר 'אחטא ואשוב'; ובכלל זה האומר 'אחטא ויום הכפורים מכפר'.

ב ומהן חמשה דברים הנועלין דרכי התשובה בפני עושיהן, ואלו הן: (א) הפורש מן הצבור; לפי שבזמן שייעשו תשובה לא יהיה עמהן, ואינו זוכה עמהן בזכויות שעשוין. (ב) והחולק על דברי חכמים; לפי שמחלקתו גורמת לו לפרש מהן, ואינו יודע דרכי התשובה. (ג) והמלעיג על המצוות; שכיון שנתבז בעיניו אינו יודף אחריהן ולא עושן, ואם לא יעשה – במה יזכה? (ד) והמבזה רבותיו; שדבר זה גורם להן לדחפו ולטרדו כישוע וכגיחזי, ובזמן שנטרד לא ימצא מלמד ומורה לו דרך האמת. (ה) והשונא את התוכחות; שהרי לא הניח לו דרך התשובה, שהתוכחה גורמת לתשובה, שבזמן שמודיעין לו אדם חטאו ומכלימין אותו – חוזר בתשובה, כמו שכתוב בתורה: "זכר אל תשכח..." (דברים טו, ט), "ממרים הייתם..." (שם טו, כד; לא, כז), "ולא נתן יי לכם לב..." (שם כט, א), "עם נבל ולא חכם" (שם לב, א). וכן ישעיהו הוכיח את ישראל ואמר: "הוי גוי חטא..." (ישעיה א, ד), "ידע שור קנהו..." (שם א, א), "מדעתי כי קשה אתה..." (שם מח, ד). וכן צוהו האל להוכיח לחטאים, שנאמר: "קרא בגרון אל תחשוף" (שם נח, א), וכן כל הנביאים הוכיחו לישראל עד שחזרו בתשובה. לפיכך צריך להעמיד בכל קהל וקהל מישראל חכם גדול וזקן וירא שמים מנעוריו ואוהב להן, שיהא מוכיח לרבים ומחזירן בתשובה. וזה ששונא את התוכחות – אינו בא למוכיח ולא שומע דבריו; לפיכך יעמד בחטאותיו, שהם בעיניו טובים.

ג ומהם חמשה דברים – העושה אותן אי אפשר לו שישוב תשובה גמורה, לפי שהן עונות שבין אדם לחברו, ואינו יודע חברו שחטא לו, כדי שיחזיר לו או ישאל ממנו למחל לו, ואלו הן: (א) המקלל את הרבים – לא קלל אדם ידוע כדי שישאל ממנו כפרה. (ב) והחולק עם הגנב, לפי שאינו יודע גנבה זו שלמי היא, אלא הגנב גונב רבים ומביא לו, והוא לוקח. ועוד, שהוא מחזיק יד הגנב ומחטיא אותו. (ג) והמוצא אבדה ואינו מכריז עליה עד שיחזירה לבעליה; לאחר זמן, כשיעשה תשובה – אינו יודע למי יחזיר. (ד) והאוכל שד עניים ויתומים ואלמנות; אלו בני אדם אמללין הן, ואינן ידועין ומפרסמין, וגוללין מעיר לעיר ואין להם מכיר כדי שידע שד זה שלמי הוא ויחזירו לו. (ה) והמקבל שחד להטות דין – אינו יודע עד היכן הגיעה הטוה זו וכמה הוא כחה כדי שיחזיר, שהדבר יש לו דגלים. ועוד, שהוא מחזיק יד זה ומחטיא אותו.

ד ומהן חמשה – העושה אותן אין חזקתו לשוב מהן, לפי שהן דברים קלים בעיני רב האדם, ונמצא חוטא, והוא ידמה שאין זה חטא, ואלו הן: (א) האוכל מסעודה שאינה מספקת לבעליה, שזה אבק גזל, והוא מדמה שלא חטא, ויאמר: כלום אכלתי אלא ברשותן? (ב) והמשתמש בעבטו שלעני, שהעבט שלעני אינו אלא בגון קרדם ומחרשה, ויאמר בלבו: אינן חסרים, והרי לא גזלתי אותו. (ג) והמסתכל בעריות, מעלה על דעתו שאין בכך כלום, שהוא אומר: וכי בעלתי או קרבותי? והוא אינו יודע שראית העינים עוון גדול, שהיא גורמת לגופן שלעריות, שנאמר: "ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם" (במדבר טו, טז), (ד) והמתכבד בקלון חברו, אומר בלבו שאינו חטא, לפי שאין חברו עומד, ולא הגיעה לו בשת ולא בישו, אלא ערך מעשיו הטובים וחכמתו למול מעשה חברו או חכמתו, כדי שיצאה מכללן שהוא מכבד וחברו בזוי. (ה) והחושד בשמים, אומר בלבו שאינו חטא, לפי שהוא אומר: מה עשיתי לו, וכי יש שם אלא חשד שמה עשה או לא עשה? והוא אינו יודע שזה עוון, שמשמים אדם כשר בדעתו כבעל עברות.

ה ומהן חמשה דברים – העושה אותן ימשך אחריהן תמיד, והן קשין לפרש מהן, לפיכך צריך אדם להזהר מהן שמה ידבק בהן, והן כלן דעות רעות עד מאד, ואלו הן: רכילות, ולשון הרע, ובעל חמה, ובעל מחשבה רעה, והמתחבר לרשע, מפני שהוא למד ממעשיו והם נרשמים בלבו, הוא שאמר שלמה: "ורעה כסילים ירוע" (משלי ג, א). וכבר חברנו בהלכות דעות דברים שצריך כל אדם לנהוג בהן תמיד, קל וחמר לבעל תשובה.

ו כל אלו הדברים וכיצא בהן – אף על פי שמעבדין את התשובה, אינן מונעין את התשובה; אלא אם עשה אדם תשובה מהן – הרי זה בעל תשובה, ויש לו חלק לעולם הבא.

פָּרָק חמישי

א רשות כל אדם נתונה לו: אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק – הרשות בידו; ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע – הרשות בידו. הוא שכתוב בתורה: "הן האדם היה באחד ממנו לדעת טוב ורע" (בראשית א, כב). כלומר: הן מין זה שלאדם היה אחד בעולם, ואין לו מין שני דומה לו בזה הענין, שיהא הוא מעצמו בדעתו ובמחשבתו יודע הטוב והרע, ועושה כל מה שהוא חפץ, ואין לו מי שיעכב על ידו מלעשות הטוב או הרע. וכיון שכן הוא – "פן ישלח ידו..." (שם).

ב1 אל יעבר במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי האמות ורב גלמי בני ישראל, שהקדוש ברוך הוא גוזר על האדם מתחלת בריתו להיות צדיק או רשע. אין הדבר כן; אלא כל אדם ואדם ראוי להיות צדיק כמשה רבנו או רשע כירבעם, או חכם או סכל, או רחמן או אכזרי, או פילי או שוע, וכן שאר כל הדעות.

ב2 ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו, ולא מי שמושכו לאחד משני הדיכים, אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאי זה דרך שירצה. הוא שירמיה אומר: "מפי עליון לא תצא הרעות והטוב" (איכה ג, חל), כלומר: אין הבורא גוזר על האדם, לא להיות טוב ולא להיות רע.

ב3 וכיון שכן הוא, נמצא זה החוטא הוא הפסיד על עצמו, ולפיכך ראוי לו לכבות ולקונן על מה שעשה לנפשו וגמלה רעה. הוא שכתוב אחריו: "מה יתאוונן אדם חי? גבר על חטאו!" (שם ג, טז). וחזר ואמר: הואיל ורשותנו בידינו, ומדעתנו עשינו כל הרעות – ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזב רשענו, שהרשות עתה בידינו. הוא שכתוב אחריו: "נחפשה דרכינו ונחקרה, ונשובה עד יי" (שם מ, א).

ג ועקר זה – עקר גדול הוא, והוא עמוד התורה והמצוה, שנאמר: "ראה נתתי לפניך היום את החיים ואת הטוב, ואת המות ואת הרע" (דברים יט, וכתוב: "ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה וקללה" (שם יא, כז), כלומר שהרשות בידיכם, וכל שיחפץ האדם לעשות ממעשה בני האדם – עושה, בין טובים בין רעים, ומפני זה הענין נאמר: "מי יתן והיה לבכם זה להם" (שם ה, כה), כלומר שאין הבורא כופה בני האדם ולא גוזר עליהם לעשות טובה או רעה, אלא לבם מסור להם.

ד1 אלו הנה האל גוזר על האדם להיות צדיק או רשע, או אלו היה שם דבר שמושך את האדם בעקר תולדתו לדרך מן הדיכים, או למדע מן המדעות, או לדעה מן הדעות, או למעשה מן המעשים, כמו שבודים מלכם הטפשים הוברי שמים – היאך היה מצוה לנו על ידי הנביאים 'עשה כך', ו'אל תעשה כך', 'הטיבו דרכיכם', ו'אל תלכו אחרי רשעכם', והוא מתחלת בריתו כבר נגזר עליו, או תולדתו תמשך אותו לברר שאי אפשר לו לזוז ממנו? ומה מקום היה לכל התורה בלא? ובאי זה דין ואי זה משפט נפרע מן הרשע או משלם שכר לצדיק? "השפט כל הארץ לא יעשה משפט?" (בראשית יח, כה).

ד2 ואל תתמה ותאמר: היאך יהיה האדם עושה כל מה שיחפץ, ויהיו מעשיו מסורים לו? וכי יעשה בעולם דבר שלא ברשות קונו ובלא חפצו, והכתוב אומר: "כל אשר חפץ יי עשה בשמים ובארץ" (תהילים קלה, א). – דע שהכל בחפצו יעשה, ואף על פי שמעשינו מסורין לנו.

ד3 כיצד? בשם שחפץ היוצר להיות האש והרוח עולין למעלה, והמים והארץ יורדין למטה, והגלגל סובב בעגול, וכן שאר בריות העולם להיות כמנהגן שחפץ בו – ככה חפץ להיות האדם רשותו בידו וכל מעשיו מסורין לו, ולא יהיה לו לא כופה ולא מושך, אלא הוא מעצמו ובדעתו שנתן לו האל עושה כל שהאדם יכול לעשות.

ד4 לפיכך דינן אותו לפי מעשיו: אם עשה טובה – מטיבין לו; ואם עשה רעה – מרעין לו. הוא שהנביא אומר: "מידכם היתה זאת לכם" (מלאכי א, ט; ושם בלא לכם), "גם המה בחרו בדרכיהם" (ישעיה א, יט), ובענין זה אמר שלמה: "שמה בחרו בילדותיך... ודע כי על כל אלה יביאך האלהים במשפט" (קהלת יא, ט), כלומר: דע שיש בדרך כח לעשות, ועתיד אתה לתן את הדין.

ה1 שמה תאמר: והלא הקדוש ברוך הוא יודע כל מה שיהיה קדם שיהיה; ידע שזה צדיק או רשע, או לא ידע? אם ידע שהוא יהיה צדיק – אי אפשר שלא יהיה צדיק; ואם תאמר שידע שיהיה צדיק ואפשר שיהיה רשע – הרי לא ידע הדבר על בריו!

ה2 דע שתשובת שאלה זו "ארכה מארץ מדה ורחבה מגי ים" (איוב א, ט), וכמה עקרים גדולים והררים רמים תלויים בה. אכל צריך אתה לידע ולהבין בדבר זה שאני אומר.

ה3 כבר בארנו בפרק שני מהלכות יסודי התורה (הלכה י) שהקדוש ברוך הוא אינו יודע בדעה שהיא חוץ ממנו, כפי אדם שהן ודעתן שנים, אלא הוא יתברך שמו, ודעתו – אחד, ואין דעתו שלאדם יכולה להשיג דבר זה על בריו. וכשם שאין כח באדם להשיג ולמצא אמתת הבורא, שנאמר: "כי לא יראני האדם וחי" (שמות ג, א), כך אין כח באדם להשיג ולמצא דעתו שלבורא. הוא שהנביא אומר: "כי לא מחשבותי מחשבותיכם, ולא דרכיכם דרכי, נאם יי" (ישעיה נה, ט). וכיון שכן הוא – אין בנו כח לידע היאך ידע הקדוש ברוך הוא כל הברואים ומעשיהם.

ה4 אבל נדע בלא ספק שמעשה האדם ביד האדם, ואין הקדוש ברוך הוא מושכו ולא גוזר עליו, לא לעשות כך ולא שלא לעשות כך. ולא מפני קבלת הדת בלבד נדע דבר זה, אלא בראיות ברורות מדברי החכמה. ומפני זה נאמר בנבואה שדינן את האדם על כל מעשיו כפי מעשיו, אם טוב ואם רע. וזה העקר שכל דברי הנבואה תלויין בו.

פָּרָק ששי

א1 פסוקים הרבה יש בתורה ובדברי הנביאים שהן נראין כסותרין עקר זה, ונכשלין בהן רב האדם, ויעלה על דעתו מהן שהקדוש ברוך הוא גוזר על האדם לעשות טובה או רעה, ושאין לבו שלאדם מסור לו להטותו לכל אשר ירצה. והריני מבאר עקר גדול, שממנו תדע פרוש כל אותן הפסוקים.

א2 בזמן שאדם אחד חוטא או אנשי מדינה חוטאין, ועושה החוטא חטא שעשה מדעתו ובכזונו, כמו שהודענו – ראוי להפרע ממנו, והקדוש ברוך הוא יודע היאך יפרע. יש חטא שהדין נותן שנפרעין ממנו על חטאו בעולם הזה, בגופו או בממונו או בבניו הקטנים; שבניו שלאדם הקטנים, שאין בהן דעת ולא הגיעו לכלל מצוות, כקנינו הן; כתוב: "אש בחטאו יומת" (מלכים ב יד, ב; בדברים כד, טז; וימות) – עד שיעשה 'איש'.

א3 ויש חטא שהדין נותן שנפרעין ממנו לעולם הבא, ואין עובר עליו שום נזק בעולם הזה; ויש חטא שנפרעין ממנו עליו בעולם הזה ולעולם הבא. ב במה דברים אמורים? בזמן שלא עשה תשובה. אבל אם עשה תשובה – התשובה כותרת לפני הפרענות. וכשם שאדם חוטא ברכונו ומדעתו, כך הוא עושה תשובה ברכונו ומדעתו.

א4 ואפשר שיחטא האדם חטא גדול או חטאים הרבה, עד שיתן הדין לפני דין האמת, שיהא הפרעון מזה החוטא על חטאים אלו שעשה ברכונו ומדעתו, שמונעין ממנו התשובה ואין מניחין לו רשות לשוב מרשעו, כדי שימות ויאבד בחטאים אלו שעשה. הוא שהקדוש ברוך הוא אומר על ידי ישעיהו: "השמן לב העם הזה ואזניו הכבד ועיניו השעו, פן יראה בעיניו ובאזניו ישמע ולבבו יכין ושב ורפא לו" (ישעיה א, א). וכן הוא אומר: "ויהיו מלעבים במלאכי האלהים, ובזוים דבריו, ומתעתעים בנבאיו, עד עלות חמת יי בעצמו עד לאין מרפא" (דברי הימים ב לו, טז), כלומר: חטאו ברכונו, והרבו לפשע, עד שנתחילו למנוע מהן התשובה, שהיא המרפא.

א5 לפיכך כתוב בתורה: "ואני אחזק את לב פרעה" (שמות יב, כא; ושם א, לב) – לפי שחטא מעצמו תחלה, והרע לישראל הגרים בארצו, שנאמר: "הבה נתחכמה לו" (שם א, א), נתן הדין למנוע ממנו התשובה עד שנפרעין ממנו, ולפיכך חזק הקדוש ברוך הוא את לבו.

א6 ולמה היה שולח לו ביד משה, ואומר לו 'שלח', ויעשה תשובה, וכבר אמר לו הקדוש ברוך הוא שאין אתה משלח, שנאמר: "ואתה ועבדך ידעתי..." (שם לו, א), "ואולם בעבור זאת העמדתיך" (שם טו, ט) – כדי להודיע לבאי העולם שבזמן שמנוע הקדוש ברוך הוא התשובה לחטא, אינו יכול לשוב, אלא ימות ברשעו שעשה בתחלה ברכונו.

א7 וכן סיחון – לפי עונות שהיו לו נתחייב למנוע התשובה, שנאמר: "כי הקשה יי אליהם את רוחו ואמץ את לבבו" (דברים ב, א). וכן הכנעניים – לפי תועבותיהן, מנע מהן התשובה עד שעשו מלחמה עם ישראל, שנאמר: "כי מאת יי היתה לחזק את לבם לקראת המלחמה את ישראל, למען החיילים" (יהושע א, א). וכן ישראל בימי אליהו – לפי שהרבו לפשע, מנע מאותן המרבים תשובה, שנאמר: "ואתה הסבת את לבם אחריתי" (מלכים א יח, חל), כלומר מנעת מהן התשובה.

א8 נמצאת אומר שאין האל גזר על פרעה להרע לישראל, ולא על סיחון לחטא בארצו, ולא על הכנעניים להתעב, ולא על ישראל לעבד עבודה זרה – אלא כלן חטאו מעצמן, וכלן נתחייבו למנוע מהן התשובה.

א9 ובענין זה שואלין הנביאים והצדיקים בתפלותיהן מיי לעזרם על דרך האמת, כמו שאמר דוד: "הורני יי דרךך" (תהילים כז, יא; פז, א), כלומר: אל ימנעוני חטאי דרך האמת, שמצוה אדע דרכיך ויחזר שמך. וכן זה שאמר: "ורוח נדיבה תסמכני" (שם נא, ד), כלומר: תנח רוחי לעשות חפצה*, ואל יגרמו לי חטאי למנעני התשובה, אלא תהיה הרשות בידו עד שאחזר ואבין, ואדע דרך האמת. ועל דרך זו כל הדומה לפסוקים אלו.

א10 ומה הוא זה שאמר דוד: "טוב וישר יי, על כן יורה חטאים בדרך, ודרך עניים במשפט וילמד עניים דרכו" (תהילים כה, ח; ט) – זה ששלח להן נביאים, מודיעים להם דרכי יי ומחזירין אותן בתשובה. ועוד, שנתן בהם כח ללמד ולהבין; שמדה זו בכל אדם: שכל זמן שהוא נמשך בדרך החכמה והעזק – מתאוה להן ורודף אותן. והוא שאמר חכמים: בא לטהר – מסיעין אותו; כלומר: ימצא עצמו נעזר על הדבר.

א11 והלא כתוב בתורה: "ועבדו ונענו אתם" (בראשית טו, א), הרי גזר על האדם, וכתוב: "וקם העם הזה וזה אחרי אלהי יכר הארץ" (דברים לא, טז), הרי גזר על ישראל לעבד עבודה זרה – ולמה נפרע מהן? לפי שלא גזר על אש פלוני הידוע שיהיה הוא הזונה, אלא כל אחד ואחד מאותן הזונות שעבדו עבודה זרה, אלו לא רצה לעבד לא היה עובד; ולא הודיעו הבורא אלא מנהגו שלעולם. הא למנה זה דומה? לאומר 'העם הזה היה בהן צדיקים ורשעים'. לא מפני זה יאמר הרשע: כפר גזר עליו שיהיה רשע, מפני שהודיע הקדוש ברוך הוא למשה שיהיה רשעים בישראל, כענין שנאמר: "כי לא יחדל אבינו מקרב הארץ" (שם טו, יא).

א12 וכן המצריים – כל אחד ואחד מאותן המצרים והמצרעים לישראל, אלו לא רצה להרע להן, הרעות בידו; שלא גזר על אש ידוע, אלא הודיעו שסוף זרעו להשתעבד בארץ לא להם. וכבר אמרנו (לעיל ה, ה) שאין כח באדם לידע היאך ידע הקדוש ברוך הוא דברים שעתידין להיות.